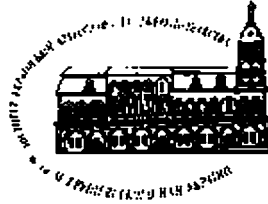

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ
Віталій ТЕЛЬВАК • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія
МОНОГРАФІЧНІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення
України за програмою «Українська книга» 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники – Ігор ГИРИЧ, Валентин КАВУННИК

Автор передмови – Валентин КАВУННИК

Упорядкування листів до «Додатків» – Валентин КАВУННИК, Світлана ПАНЬКОВА

*Підготовка текстів різних видань «Очерка истории украинского народа» –
Валентин КАВУННИК, Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ*

Переклад з російської мови на українську – Лариса БІЛИК

Переклад висловів іншомовного походження – Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського
НАН України, 2015
© Кавунник В., передмова, 2015
© Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2015

ДОДАТКИ

**Проф. Мих. Грушевский. Украинство в России,
его запросы и нужды. СПб., 1906 г.**

«Одним из самых важных и жгучих вопросов, одною из самых грандиозных и благодарных задач, какие предстоит разрешить освобождаемой России, является, несомненно, вопрос украинский. Скорое, успешное, справедливое разрешение его неотложно необходимо не только в интересах самого украинского народа, самой большой из негосударственных народностей России, обреченной старым режимом на самые невозможные условия существования, но и всей освобождаемой России». Так начинается свой прекрасный очерк проф. Грушевский, известный ученый и знаток истории Украины.

Разбираемая книжка составляет собственно главу из его «Очерка истории украинского народа», и появление ее отдельным изданием является как нельзя более кстати в переживаемый нами момент общего переустройства «освобождаемой» России.

Автор совершенно справедливо указывает на то, что игнорирование украинского вопроса замечается не только среди правящих сфер, но и среди интеллигентного великорусского общества, даже самого передового. В то время, как автономия Польши встречает полное сочувствие, как ставятся и разбираются вопросы польский, финляндский, армянский и др., «беспощадно угнетенная украинская народность, самая большая из негосударственных народностей России и близкая по крови великороссийской и внесшая в сокровищницу ее культурной, общественной и государственной жизни столько, сколько не внесла никакая другая, не находит живой поддержки в своих стремлениях к раскрепощению» (стр. 42). Чем объяснить такую несправедливость по отношению к Украине? Нам думается, незнанием ее потребностей и нужд, и в этом отношении появление таких очерков, как разбираемый нами, может принести большую пользу.

Проф. Грушевский с полной добросовестностью и знанием историка излагает в своей брошюре весь мартиролог Украины со времени ее присоединения к России: «Отношение правительства России к украинской народности вообще было одною сплошною историей репрессий... Сначала оно направляет свою энергию на уничтожение политической особенности и автономии Украины, местных форм общественных и политических отношений и осуществляет эти намерения, не справляясь с желаниями и стремлениями украинского общества и народа, не обращая внимания на отчаянное сопротивление, глубокое неудовольствие, не считаясь со своими обещаниями и обязательствами... Затем оно стремится ввести ту же нивелляцию и в культурную и в духовную жизнь Украины...» (стр. 10).

Украинскому языку, по выражению проф. Грушевского, «произнесен смертный приговор». На печальных страницах украинской истории мы найдем запрещение языка в школах, даже низших, в церковной проповеди, в популярной литературе. Все это имело целью разобщить народ с его родным языком, нивелировать его с великорусской массой... Но результатом было только понижение культурного уровня народа, который не мог усвоить культуры на чуждом, малопонятном языке, а отсюда и малый процент грамотности и рецидивизм безграмотности.

Те же, если не еще большие гонения встречает малорусская литература. По словам автора, запрещались пьесы и беллетристические произведения с социальной подкладкой, сочинения с характером национально-патриотическим и историческим, наконец, все вообще крупные литературные произведения, которые «являлись бы слишком видным приобретением для осужденной «на небытие» украинской литературы». Все украинские произведения запрещались или урезывались, разрешались только самые слабые, что соответствовало целям правительства. В результате малороссийская интеллигенция, получающая образование на великорусском языке, не знающая ни своего языка, ни своей литературы, отделялась от народа, а народ беднел и культура его падала.

«Нынешнее жалкое экономическое состояние украинской народности, населяющей богатейшие области России и терпящего хроническую нужду и даже голод на своей благословенной земле... страшная, беспросветная темнота, отсутствие общественного сознания... у этой по природе чрезвычайно интеллигентной и богато одаренной народности, делающая возможными такие дикие и некультурные движения, как еврейские погромы, холерные бунты, избиения интеллигенции... все это в значительной мере является результатом той системы оглуления, к которой в конечных результатах сводится программа подавления украинской национальности» (стр. 28). Какой же выход из всего этого видит проф. Грушевский? Неужели положение Украины безвыходно и безнадежно?

Автор видит и указывает такой выход; это раскрепощение Украины, это — достижение автономии. «Только автономия может сочетать потребности части с потребностями целого, интересы области с интересами целости государства. Только национально-территориальная автономия обеспечит свободное развитие отдельных национальностей. И в частности, для украинской народности все другое, кроме национальной автономии, не может быть ничем большим, как переходными формами, этапами в движении украинской народности к возможности самоопределения. Все запрещения и насилия только вызывали оппозицию со стороны украинского

общества» (стр. 47) и «руководящие идеи украинства вырабатывались в резкой оппозиции бюрократическому абсолютно-централистическому старому режиму России» (стр. 29).

Желая превосходной брошюре проф. Грушевского самого широкого распространения, желая вместе с ним украинской народности полного и скорейшего «раскрепощения», мы можем присоединиться и к выраженной им надежды, что теперь, в момент общего обновления и освобождения России, «широкое и всестороннее развитие украинской народности лишь вопрос времени, вероятно, очень недалекого времени» (стр. 48).

[Рец. на кн.:] Проф. Мих. Грушевский. Украинство, его запросы и нужды // Русская мысль. — М., 1906. — Кн. 7. — С. 181—182.

ЗМІСТ

В. Кавунник. ІСТОРІЯ ВИДАННЯ «ОЧЕРКА» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	V
Передмова до першого видання	1
Передмова до другого видання	2
Передмова до третього видання	6
Передмова до четвертого видання	7
I. Сучасна українська колонізація та її історичні зміни; географічні умови; український етнічний тип	8
II. Загальні риси української історії. Розселення українських племен ..	26
III. Культура й побут	38
IV. Торговельні зносини; початок державної організації; літописна традиція про початок Київської держави	47
V. Київська держава у IX та X ст. — процес утворення	60
VI. Київська держава в XI та XII ст. — процес розкладу	74
VII. Князівства-землі XI—XIII ст. Галицько-Волинська держава XIII—XIV ст.	84
VIII. Політичний і суспільний устрій, право та культура XI—XIII ст. ..	95
IX. Перехід українських земель під владу Великого князівства Литовського й Польщі (XIV—XV ст.)	113
X. Українські землі у XV—XVI ст.; збирання українських земель Польщею	125
XI. Суспільна й культурна еволюція. Привілейовані стани	140
XII. Селянство.	154
XIII. Міста. Релігійно-національний і культурний рух XVI—XVII ст. ..	165
XIV. Козацтво — його походження і розвиток	177
XV. Козацтво й козацькі війни до 1648 р.	189
XVI. Хмельниччина	207
XVII. Устрій і відносини, створені Хмельниччиною	225
XVIII. Події після смерті Хмельницького (1657—1663)	237
XIX. Смути 1660—1680 рр.	250
XX. Відносини кінця XVII ст.	263
XXI. Соціально-економічний процес у Східній Україні XVII—XVIII ст.	273

XXII. Повстання Мазепи й перше скасування гетьманства	285
XXIII. Останні гетьмани	298
XXIV. Ліквідація старого устрою Гетьманщини	309
XXV. Правобережна Україна	319
XXVI. Західна Україна	331
XXVII. Занепад національного й культурного життя у Східній Україні	349
XXVIII. Українське відродження в Росії	360
XXIX. Українське відродження в Австро-Угорщині	376
XXX. Сучасний стан українства в Австро-Угорщині	392
XXXI. Сучасний стан українства в Росії	413
XXXII. Останні десятиріччя	443
ДОДАТКИ	459
Грушевський М. Передмова до брошури «Українство в Росии, его запросы и нужды (глава из «Очерка истории украинского народа»)» – розділ XXXI. «Сучасний стан українства в Росії»	461
Листи з історії видання «Очерка» Михайла Грушевського	463
№ 1. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 22 травня 1903 року	463
№ 2. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 20 серпня (3 вересня) 1903 року	464
№ 3. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 18 вересня 1903 року	465
№ 4. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 3 (16) жовтня 1903 року	466
№ 5. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 17 листопада 1903 року	467
№ 6. Лист Михайла Грушевського до Максима Славінського від 6 (19) грудня 1903 року	468
№ 7. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 12 грудня 1903 року	469
№ 8. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 13 лютого 1904 року	470
№ 9. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 16 лютого 1904 року	471

№ 10. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 10 березня 1904 року	472
№ 11. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 19 березня 1904 року	473
№ 12. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 23 квітня 1904 року	474
№ 13. Лист Салтикова до Михайла Грушевського від 9 липня 1904 року	475
№ 14. Фрагмент листа Олександра Браудо до Михайла Грушевського від 2 вересня 1904 року	477
№ 15. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 вересня 1904 року	478
№ 16. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від [26 вересня 1904 року].	480
№ 17. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 жовтня 1904 року.	482
№ 18. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 21 жовтня 1904 року.	483
№ 19. Лист Н. Зандмана до Михайла Грушевського від 3 листопада 1904 року	484
№ 20. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 грудня 1904 року	485
№ 21. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, січень 1905 року	487
№ 22. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 9 березня 1905 року	489
№ 23. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 березня 1905 року	490
№ 24. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, червень 1905 року.	491
Рецензії на «Очерк» Михайла Грушевського	492
Павлов Н. Ученый труд г-на профессора Грушевского: Очерк истории украинского народа	492
Сторожев В. Проф. М.С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. СПб., 1906.	511
Проф. Мих. Грушевский. Украинство в России, его запросы и нужды. СПб., 1906 г.	507
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	514

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія «Монографічні історичні праці»

Редактор *Л. Веремієнко*
Художнє оформлення *С. Іванов*
Технічний редактор *І. Сімонова*
Коректор *О. Тростянчин*

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 46,0.
Обл.-вид. арк. 40,0. Тираж 5000 пр. Зам. 48-15

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПрАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас” КП ДАК “Укрвидавполіграфія”
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 22 : Нарис історії українського народу /упор. І. Гирич, В. Кавунник. — 2015. — 568 с. — (Серія «Монографічні історичні праці»).

ISBN 978-966-603-223-5;

ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

У томі 22 Творів М. Грушевського у 50-ти томах уміщено в українському перекладі працю «Очерк истории украинского народа», яку історик опублікував у 1904 р. За життя автора книга була перевидана у 1906, 1911 і 1913 рр. «Очерк...» призначався для російськомовної української інтелігенції та росіян і знайомив з тисячолітньою історією українського народу від доісторичних часів і князівського періоду до доби новітнього українського відродження у ХІХ — на початку ХХ ст. Крім «Ілюстрованої історії України» — це єдина суцільна політична історія України від найдавніших часів до модерного часу. До тому увійшли «Додатки», які розкривають історію створення книжки та рецепцію суспільства на неї.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

УДК 94(477)

ББК 63.3(4УКР)